

Kurdi Krisztina

Nacionalizmus a kelet-európai zsidó diaszpórában

67 évvel Izrael állam megalapítása után egyértelmű, hogy a cionizmust – mint a zsidó nemzeti gondolatot – győztes ideológiának tekinthetjük. Ma már kevesen tudják, hogy a zsidó nacionalizmusnak létezett egy másik irányzata is, amely a holokauszt következtében szinte teljesen eltűnt a köztudatból. Ez a kulturális autonomizmus vagy más néven diaszpóra-nacionalizmus, amely a zsidó nemzeti gondolat népi, diaszpóra-centrikus irányzata volt.

A zsidó nacionalizmus mindkét irányzata a kelet-európai diaszpórában született, de a két ideológia élesen szemben állt egymással. A cionistákkal ellentétben, akik a héber nyelvet favorizálták, a diaszpóra-nacionalisták a jiddis nyelv megújítására és egy arra felépített szekuláris zsidó kultúrára törekedtek, és nem Palesztinában, hanem továbbra is Kelet-Európában képzelték el a zsidóság jövőjét. Ugyanakkor sok vonatkozásban hatottak a cionistákra, akik kezdetben elvetették a diaszpórában folytatott politikai és kulturális munkát, azonban rá kellett jönniük, hogy e nélkül nem tudják a zsidó tömegeket maguk mellé állítani, ezért sokszor a diaszpóra-nacionalizmussal próbálták bázisukat növelni, új híveket szerezni.¹ Közös jellemzője volt a két ideológiának, hogy meghaladták a hagyományos polgárjogok követelését, nemzeti jogokat akartak a zsidóság számára. Ugyancsak közös volt bennük asszimilációellenességük és az a cél, hogy egy vallási közösségből nemzetet kovácsoljanak.

A diaszpóra-nacionalizmuson belül két egymás mellett élő irányzat alakult ki: egy radikálisabb politikai és egy a jiddis nyelve épülő, zsidó nemzeti újjászületést megteremtő kulturális áramlat.

A zsidó nemzeti gondolat megjelenését – akár a cionista, akár az autonomista verziót tekintjük – nem lehet elválasztani a 19. század második felében számos kelet-európai népnél feléledt nacionalizmusoktól. A korszakban általános jelenség, és nemcsak az ún. történelem nélküli népeknél, a népi kultúra felfedezése, a nemzeti nyelv keresése, amely egy majdani nemzeti kultúra alapja lehet, és amire a jövő nemzeti fel lehet építeni. Nem véletlen tehát, hogy elsősorban Kelet-Európa soknemzeti-

ségű államaiban folytattak élénk elméleti vitákat a nemzeti-nemzetiségi kérdéssről. Ebben a térségben szinte egyidejűleg merültek fel a balkáni népek, a csehek, a szlovákok, a litvánok és az ukránok nemzetiségi törekvései, és továbbra is megoldatlan maradt a még a 18. századból örökölt lengyel kérdés, vagyis a lengyel nemzeti újjászületés.

Mirosław Hroch cseh történész állította fel a nemzeti öntudatra ébredés három szakaszát, mely szerint az első szakaszban egy kis értelmiségi csoport elkezd a nemzeti nyelvvel és történelemmel foglalkozni, arról tudományos cikkeket írni. A második szakaszban egyre bővül ez az a kör, már hozzácsapódik a nemzeti elit egy része is. A harmadik szakaszban válik tömegmozgalommá, elérve a társadalom alsóbb rétegeit is, ezáltal a nemzetmozgalom már tömegmozgalommá tud válni.² Hroch a litván, az ukrán és a belorusz nacionalizmust megkésett nacionalizmusnak hívja. Mindhárom esetben a gazdasági és kulturális elit asszimilálódott a domináns nemzethez (a lengyelekhez vagy az oroszokhoz), ezáltal a nemzeti nyelv és kultúra a parasztság, a „nép” körében maradt fenn. Mindegyik esetben a nemzeti újjászületés gondolatát vidéki, de már a városokban élő, urbanizált fiatal értelmiségiek képviselték.

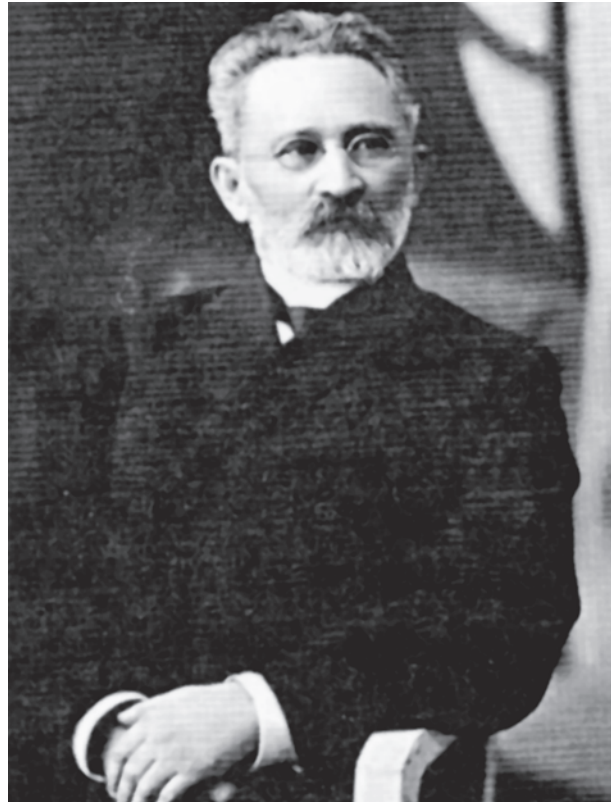
Cecile Kuznitz szerint a zsidóság esetében a nemzeti mozgalom feléledése másképpen történt, a szekuláris zsidó kultúra a jiddisizmus születése és fejlődése ellentmond Hroch modelljének. A 19. század második felében kezdett kialakulni a modern jiddis nyelvű irodalom, sajtó és színház, amely az 1905-os forradalom következtében feloldott cenzúra következtében tudott eljutni már a tömegekhez is, de a jiddisizmus képviselői csak az első világháborút megelőző években kezdtek el foglalkozni a nemzetépítés gondolatával.³

A KULTURÁLIS AUTONOMIZMUS

A 19. század végén a kulturális és nemzeti autonómia kérdése leginkább Európa két nagy többnem-

zetiségű birodalmában, az Osztrák-Magyar Monarchiában és a cári Oroszországban merült fel. A Monarchiában az egyes nemzeteket, nemzetiségeket nem lehetett egyértelműen területileg egymástól elhatárolni, ezért itt a területi autonómia elvét nem lehetett alkalmazni. Különösen az osztrák szociáldemokraták között bontakozott ki élénk vita az autonomizmus kérdéséről. Már 1899-ben, a párt brünni programjában – ahol szakítottak a nemzetiségi kérdéstről alkotott korábbi álláspontjukkal⁴ – Victor Adler, a szociáldemokraták vezetője felvette, hogy a Habsburg Birodalmat a nemzetiségek demokratikus szövetségi államává kellene átalakítani, ahol az egyes népek autonóm módon tudják ügyeiket intézni. A szintén ausztrómarxista Karl Renner⁵ és Otto Bauer⁶ foglalkozott a Monarchia lehetséges átalakításával és az ehhez szorosan kapcsolódó nemzetiségi kérdéssel. Renner szerint éppen a Monarchia bonyolult etnikai összetételű területei miatt kell a nemzetiségi kérdést a területi elvtől függetlenül kezelni, és a nemzetiségeknek meg kell engedni, hogy szabadon válasszák meg etnikai hovatartozásukat. Ezért dolgozta ki az ún. személyi elv teóriáját, mely szerint a nemzetnek jogilag nincs a területhez fűződő kapcsolata. A nemzet csupán mint személyek közössége jelenik meg, mint kulturális és nyelvi közösséget a területtől függetlenül illetik meg az állampolgári és emberi jogok, amelyek tehát a személyhez és a nem területhez köthetők. Ezt nevezték személyi nemzeti kulturális autonómiának. Renner úgy gondolta, hogy Ausztriának ún. Nationalitätenstaattá kell átalakulnia, vagyis több nemzetből álló állammá, ahol a különböző népeket a személyi elv alapján kell önálló nemzetnek tekinteni.

A diaszpóra-nacionalizmus radikálisabb, politikai irányzatának teóriája – amelyet Oroszországban autonomizmusnak neveznek – Simon (Szemjon) Dubnov⁷ (1860–1941), a korszak kiemelkedő történészeinek nevéhez fűződik. Megoszlanak a vélemények annak tekintetében, hogy mennyiben hatottak Renner elképzelései Dubnovra a kulturális autonómia kérdésében.⁸ Úgy tűnik, hogy Dubnov más úton, az ausztrómarxistáktól függetlenül jutott hasonló következtetésre, ami annál is inkább valószínű, mivel Renner és Bauer is tagadta a zsidóság nemzeti létét. Ezt Otto Bauer részletesen ki is fejti a *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (1907) című művében. Ráadásul az oroszországi zsidóság helyzete alapvetően eltért az Osztrák-Magyar Monarchia zsidóságától. A legfontosabb különbség egyértelműen az emancipáció kérdése, vagyis a Monarchia zsidósága 1867–1868 folyamán polgárjogokat kapott, míg Oroszországban egészen

Simon Dubnov

a bolsevik forradalomig nem emancipálták a zsidóságot.

Simon Dubnov írásaival és közéleti tevékenységével egy új zsidó öntudat történelmi megalapozására törekedett. Történelemszemléletének középpontjában a zsidó hétköznapiak és annak főszereplője, a zsidó kisember állt. 1891-ben felhívást tett közé különböző európai zsidó lapokban, hogy a kelet-európai zsidóság történetének megírásához adatokat, dokumentumokat gyűjt. A felhívásra számos eredeti dokumentum, levél, hitközségi jegyzőkönyv, ún. pinkász, sőt még 15–16. századi waddock⁹ iratai is érkezett. Ezzel az anyaggyűjtéssel Dubnov hosszú távú célja egy zsidó történelmi társaság alapítása volt, amelyet az 1905-ös oroszországi forradalom után létre is hozott.

Dubnov szerint a történelem folyamán a zsidóságnak mindig volt egy szellemi központja, amely szellemileg, kulturálisan hatással volt a világban élő zsidóság mentalitására. Az ókori zsidó állam után ilyen volt Babilónia, majd a középkorban Spanyolország, a kora újkorban pedig Németország és a Lengyel–Litván Unió. Mindegyik központra jellemző volt, hogy a zsidó közösség széles körű autonómiával bíró szervezettel rendelkezett,¹⁰ ezért Dubnov elméletében az egykori kahal/kehila¹¹

rendszer szeretne volna felújítani egy modern, szekularizált formában, és a diaszpórában ez képezné a zsidó kulturális-nemzeti autonómia alapját. A lengyelországi zsidóság „aranykorát”, az 1501–1648 közötti időszakot tartotta a kehila-rendszer legideálisabb kiteljesedésének, és a jövő autonómiája történelmi előképének. Elképzelése szerint az új kehila inkább nemzeti jellegű lenne, szemben az egykori lengyel kehilák szociális jellegével.¹² Dubnov a zsidóság történetét az autonómiára törekvés történeteként interpretálta, amelynek egyik legfontosabb szimbóluma a kehila volt.¹³

Simon Dubnov a *Levelek a régi és az új zsidóságról* (*Piszmó o sztarom i novom evreistvie*) című írásaiban tette közzé a kulturális autonomizmusról szóló téziseit. A 13 levél a *Voszbod* (*Hajnal*)¹⁴ folyóiratban jelent meg 1887 és 1906 között orosz nyelven. Már első írásában, amely a „Zsidó nacionalizmus doktrínája” címet viseli, kifejtette nézeteit a zsidó nemzetről és a nemzettudatról. Szerinte a nemzettudatnak három szintje van: az első a még törzsi szintű tudat, a következő már egy adott területhez való kötődés tudata – ezt területi-politikai vagy autonómia tudatnak nevezi –, és végül a legmagasabb szint a harmadik, ami ún. spirituális nemzettudat, amely területtől és államiságtól független.¹⁵ Szerinte a zsidóság nemzettudata különbözik minden más népétől, hiszen nem köthető területhez vagy állami léthez – ebben, mint látjuk, el-
lentmond a cionistáknak.

Palesztinával kapcsolatos véleménye sokban hasonlít Achad Haáméhoz,¹⁶ aki az ún. kultúrcionizmus irányzatának képviselője volt. Dubnov szerint is Palesztina csak szellemi és kulturális központ lehet, de azt képtelenségnek tartotta, hogy a teljes európai zsidóság otthona legyen.

A Dubnov által felvázolt kehila-modellről élénk, teoretikus vita bontakozott ki a diaszpóra-nacionalista körökben, amelyben részt vettek az oroszországi zsidó pártok: a bundisták és szejmisták is, de az adott politikai helyzetben ennek gyakorlati megvalósítására semmi esély sem lehetett.

A diszpóra-nacionalista eszméket számos párt is magának vallotta, elsődlegesen a Dubnov által 1906-ban alapított Folkspartei,¹⁷ de mellette az 1897-ben alapított Bund¹⁸ és a Zsidó Szocialista Munkáspárt (SERP) is. Az 1906-ban alakult nem marxista munkáspárt, akiket Szejmistáknak is neveztek, az elnevezés onnan származik, hogy zsidó nemzetgyűlést akartak. A SERP, amely eredetileg a zsidó újjászületést kitűző Vozrosgyenyije értelmiségi körből nőtt ki, össze akarta egyeztetni a nem marxista szocialista eszméket és a zsidó nacionalizmust. Elveikben közel álltak a Szociálforradalmár

Párthoz, radikalizmusukat tekintve a Bund és a Folkspartei között helyezkedtek el.¹⁹

Dubnov kezdetben idegenkedett a jiddis nyelvtől, a kor szóhasználatával zsargonnak tartotta azt, úgy vélte, hogy az orosz és lengyel zsidóságnak háromnyelvűnek kell lennie, de valójában egyik mellett sem kell elköteleződnie. Később azonban véleményét megváltoztatta, és már úgy ítélte meg, hogy a jiddis sokkal alkalmasabb a zsidó mindennapok kifejezésére, mint az orosz vagy a héber.²⁰

A JIDDISIZMUS

– A NEMZETI ROMANTIKUS IRÁNYZAT

Az orosz narodnyik mozgalom hatására az 1870-es évektől a zsidó fiatalok is kezdtek érdeklődni a saját népük múltja, kultúrája iránt. Már az 1860-as években felmerült, hogy a zsidó folklór elemeit – mondákat, dalokat, temetői sírkövek ikonográfiáit – össze kellene gyűjteni. Ez az érdeklődés különösen azután erősödött fel, hogy az 1881–1882-es oroszországi pogromok sokukban megkérdőjelezték az asszimiláció esélyét. A zsidó fiatalok más utakat kezdtek keresni. Sokan vonzódtak a narodnyik mozgalomhoz, amely a parasztságban kereste az orosz nép „valódi” gyökereit, és egy majdani szocialista forradalom tömegbázisát. Hasonló folyamat játszódott le a zsidóság körében is: zsidó nemzeti reneszánszot képzeltek el, megkeresve a zsidó népelet gyökereit, felfedezve annak etnikus nemzeti jegyeit, a zsidó folklórt. Ennek a nemzeti reneszánsznak a gondolata, amit jiddisizmusnak neveznek, Chaim Zsitlovskijnál (1865–1943)²¹ keveredett egyfajta narodnyik forradalmi populizmussal. 1892-ben oroszul írta meg az *Egy zsidó a zsidókhöz* (*Evrei k'Evreiam*)²² című könyvét, amelyben kifejti álláspontját a diszpóra-nacionalizmusról. Művének lényege, hogy össze akarta egyeztetni a zsidó nacionalizmust a szocializmussal, mindezt némi forradalmi romantikával ötvözve.²³ Ugyanakkor megállapítja, hogy a zsidóság foglalkozási szerkezete rossz, „zsidó agrárszocializmusra” van szükség, és a zsidóságnak nemcsak a polgári jogegyenlőségért, de a nemzeti jogegyenlőségért is harcolnia kell.²⁴

1896-ban, már zürichi évei alatt fiatal zsidó szocialistákból álló csoportot szervezett azzal a céllal, hogy az oroszországi Bund számára jiddis nyelvű szocialista irodalmi műveket írjanak. Ennek kapcsán jelent meg *Miért csak a jiddis?* című írása, amelyben kifejtette, hogy csakis a jiddis nyelv és irodalom segítségével lehet a zsidó nemzeti újjászületést elérni.

Zsitlovskij szerint a szekuláris zsidó kultúrának át kell venni a vallásos judaizmus helyét, és hangsúlyoznia kell a zsidó kultúra egyetemes voltát. A cionizmust elítélte és károsnak tartotta, mert szerinte megakadályozza, hogy a zsidóság a diaszpórában kulturálisan kiteljesedjen. A jiddis nyelvnek lenne az a szerepe és feladata, hogy egyesítse a zsidó nemzetet egy olyan időszakban, amikor a vallás már nem, a területi önrendelkezés pedig még nem képez összekötő kapcsot a zsidóság között. Mindehhez vissza kell térni az értelmiségieknek a zsidó tömegek világához, szakítaniuk azzal az elitista maszki²⁵ hagyománnyal, amely megveti a „zsargont”, és csak a többségi társadalom nyelvét használja. Hiszen Zsitlovskij szerint, pont ennek az értelmiségnek kell megteremteni azt a kulturális infrastruktúrát, amely egy modern nemzet felépítéséhez szükséges, vagyis a modern jiddis irodalmat, újságírást, folyóiratokat, színházat és tudományos intézeteket.

HOL VAN JIDDISLAND?²⁶

Lengyelország három felosztása (1772, 1793, 1795) nyomán nagy lélekszámú zsidó népesség került a cári Oroszországhoz és a Habsburg Birodalomhoz. Az ezt megelőző időszakban Nagy Péter kiűzési rendeleteinek következtében Oroszországban nem éltek zsidók.

Nagy Katalin 1791-ben hozta létre az ún. letelepedési övezetet (cserta oszedlosztyi), amely akkor még csak az egykori Lengyelország belarusz részeit jelentette, ebből a területből két új kormányzóságot hoztak létre, a moguljevit és polockit. A második és harmadik felosztás nyomán Oroszország megszerelte teljes Belaruzsiát és Litvániát, míg az 1792-ben befejeződött orosz-török háború következtében megkapták a Fekete-tenger partvidékét is. Itt alakították ki a herszoni és a tauridai/krími kormányzóságot. A herszoni kormányzóságban 1794-ben alapítják meg az övezet egyik legfontosabb városát, Odesszát. 1812-ben Besszarábiával bővült a zsidóság számára kijelölt terület, 1815-ben pedig a bécsi kongresszus döntése következtében Oroszország további területekkel gyarapodott: megkapta az egykori Lengyel Királyság maradványát, az ún. kongresszusi Lengyelországot, az ott élő félmillió zsidó lakossal együtt, de ezt a térséget nem csatolták a letelepedési övezetnek.

1835-re már 24 kormányzóságot foglalt magába az övezet, amely a Fekete- és a Balti-tenger között húzódó több mint 1,2 millió km² kiterjedésű területet jelentett, és amelyet a zsidók csak különleges

engedéllyel hagyhatták el. Ez a korlátozás egészen 1917-ig fennállt.

Az 1897-es népszámlálási adatok szerint az övezetben 4.899.300 zsidó élt,²⁷ ami a terület összlakosságának 11,5%-át tette ki. A zsidóság oroszországi területi elhelyezkedésével kapcsolatban fontos megemlíteni Szentpétervár helyzetét. A főváros sohasem tartozott az övezetnek, ennek ellenére az 1870-es éveiktől a zsidó kultúra és tudomány fontos központja lesz. Ide csak különleges engedéllyel költözhettek, illetve tartózkodhattak itt, elsősorban külföldi zsidók és tehetős nagykereskedők, de a kikeresztelkedett zsidókra sem vonatkozott a betelepülési tilalom.²⁸ Voltak ugyan rövidebb, megengedőbb időszakok, ilyen volt I. Sándor uralkodása alatt (1815–1825), amikor egy időre eltörölték a letelepedési övezet elhagyására vonatkozó tilalmat. II. Sándor alatt (1855–1881) ismét toleránsabb politikát folytattak a zsidósággal szemben. Az 1880-as évekre Szentpéterváron jött létre az övezeten kívüli legnagyobb zsidó közösség – ez akkor 16.000 főt jelentett, ami 1910-re 35.000-re nőtt.²⁹

A letelepedési övezet mellett az Osztrák–Magyar Monarchiában éltek a korabeli Európa legnagyobb lélekszámú zsidó közösségei. A tartományok között a lakossági arányokat tekintve kiemelkedett Galícia és Bukovina zsidósága. 1890-ben Galíciában 772.213 zsidó élt, míg Bukovinában 82.717, ami az összlakosság 11,7%-át illetve 12,8%-át jelentette. A kivándorlás ellenére létszámuk tovább nőtt, 20 év múlva Galíciában már 811.371, Bukovinában pedig 102.919 fő volt a zsidóság lélekszáma,³⁰ tehát csak ebben a két tartományban közel 1 millió zsidó élt.

A Habsburg Birodalomban a zsidóság jogi helyzete alapvetően más volt, mint a cári Oroszországban, itt 1867–68 folyamán bekövetkezett az emancipáció, amellyel a zsidókat mint egyéneket polgárjogokhoz juttatták. Ettől kezdve a zsidóságot mint vallási közösséget ismerték el, nem tekintették őket önálló népcsoportnak, ezáltal az Osztrák–Magyar Monarchiában csak mint Mózes-vallású lengyelek, csehek, németek stb. éltek. Az ausztriai, magyarországi és a csehországi zsidóság körében az emancipáció intenzív asszimilációs folyamatot indított el.

Az emancipáció ellenére a galíciai és bukovinai zsidóság elsősorban szociológiai összetételét tekintve mégis sok rokon vonást mutat a letelepedési övezet zsidó lakosságával. A Monarchia két legmulti-etnikusabb és gazdaságilag legelmaradottabb tartományaiban³¹ nagy létszámú ortodox zsidóság élt, és különösen erős volt a haszidizmus, híres caddikok udvarait találjuk itt. Az asszimiláció folyamata lassú, zárt stetlek világában éltek az itteni zsidók, sokkal kevésbé voltak urbanizáltak és polgárosul-

tak, mint cseh vagy magyar hitsorsosaik. Az erős ortodoxia és haszidizmus mellett a cionizmus és a diaszpóra-nacionalizmus is visszhangra talált közöttük, amelynek elsősorban a galíciai és a bukovinai zsidóság társadalmi szerkezete és foglalkozási összetétele az oka. Főleg kisipari munkások, kézművesek voltak, sokan közülük a kisipar mellett földet is műveltek, gyakorlatilag paraszti életformát folytattak, csak a nagyobb városokban – Krakkó, Lemberg, Brody, Tarnopol – találkozhatunk a Haszkala követőivel. A robbanásszerű népességyarapodás miatt a 19. század végén felgyorsult a kivándorlás, de ez sem vetette vissza létszámuk növekedését.³²

Sajátos helyet foglalt el az Osztrák–Magyar Monarchia zsidósága között a bukovinai zsidóság. A tartomány fővárosában, Csernovicban az 1910-es népszámlálási adatok szerint 28.612 zsidó élt, 15.254 rutén/ukrán, 13.440 román, 14.893 lengyel és 12.747 német lakos mellett. Mint látjuk, a zsidóság alkotta a város legnépesebb etnikumát, ez egyedülálló jelenség volt a Monarchia tartományainak fővárosai között.³³

A galíciai zsidóság a 19. század második felében a lengyel és az ukrán nacionalizmus szorításába került. Mindkét nép ebben a tartományban látta nemzeti törekvéseinek centrumát, amely bázisa lehet Lengyelország újraegyesítésének, illetve ahol létre lehet hozni a majdani ukrán államot. A zsidóság az 1870-es évektől – miután a lengyelek széles körű autonómiát kaptak Galíciában, és lengyel lett a hivatalos nyelv – politikailag és nyelvileg a lengyelek felé kezdett orientálódni. Az asszimiláció hatása csak a nagyobb városokban volt érzékelhető, mint Lembergben, Tarnopolban vagy Brodyban, vidéken a stetlekből a zsidóság továbbra is megőrizte jiddis nyelvét és zárt, tradicionális világát.

A 20. század elején megfigyelhetünk egyfajta közeledést a cionisták és a diaszpóra-nacionalisták között, amely legmarkánsabban Galíciában és Bukovinában jelent meg. Mint már korábban említettük, a cionistáknak be kellett látni, hogy ha szélesebb néptömegekhez akarnak eljutni, akkor nekik is jiddis nyelvű propagandát kell foly-

tatni, és a nemzeti öntudat megerősítéséhez elsősorban a diaszpórában kell tevékenykedni, ott kell megerősíteni a zsidó nemzeti identitást. Galíciában mindkét tábor egyetértett abban, hogy a diaszpórában is létre kell hozni a zsidóság autonóm intézményeit, és a cionisták is zászlajukra tűzték a jiddis nyelvű iskolák támogatását, illetve a jiddis használatát a közigazgatásban. Ebben a két tartományban az irányzatok között gyakran elmosódtak a határvonalak, itt a cionisták is elsősorban diaszpóra-orientáltak voltak, a Palesztinába való letelepedést legfeljebb igen távoli célként fogalmazták meg.

NATHAN BIRNBAUM ÉS EGY KÖVETKEZMÉNYEK NÉLKÜLI KONFERENCIA

Nathan Birnbaumot (1864–1937) a 19–20. századi zsidóságot befolyásoló eszmeáramlatok közül több is megérintette, sőt némelyiknek maga is formálója lett. A cionizmustól a diaszpóra-nacionalizmuson át jutott el már a nácizmus fenyegetettségében az

Agudas Israel³⁴ ortodox zsidó pártig. A bécsi születésű, de magyar és galíciai zsidó szülőktől származó Birnbaum életpályája jól szimbolizálja a kelet-európai zsidóság identitáskeresésének állomásait és annak nehézségeit. Sajnos személyét és munkásságát ma már csak kevesen ismerik, jóllehet, a modernkori zsidó történelemben számos maradandót alkotott, többek között ő találta ki a cionizmus és a jiddisizmus kifejezést is. Noha bécsi német asszimiláns környezetben nőtt fel, a századfordulón már a jiddis nyelv és kultúra egyik legnagyobb propagátora és a szekuláris zsidó kultúra terjesztője lett, és az ő ötlete nyomán rendezték meg az első jiddis nyelvi konferenciát 1908-ban a bukovinai Csernovicban.

Bécsi egyetemi éveiben Birnbaumra a Perec Szmolenszkin (1842–1885) által 1868-ban alapított *Ha-Sabár* című folyóirat szellemisége volt nagy hatással. Szmolenszkin destruktívnak találta a Haszkalát, elutasította az asszimilációt, és a modern nacionalizmust tartotta az egyetlen megoldásnak a zsidóság problémáira.³⁵

Birnbaum 1883-ban két másik egyetemistával, Reuben Biererrel és Moritz Schnirerrel közösen létrehozta az első zsidó nacionalista ifjúsági szervezetet, a Kadimát (Előre), amelyet tulajdonképpen az első cionista szervezetnek is tekinthetünk. Céljuk az asszimilációs tendencia megállítására volt, és távolabbi céljaik között megfogalmazták az Erec Izraelbe való visszatérés gondolatát.

1884-ben, húszéves korában indította el saját folyóiratát, a német nyelvű *Selbst-Emanzipation*³⁶ című lapot, amelynek egyszerre volt szerkesztője, kiadója és publicistája. Ez volt az első német nyelvű cionista lap, amely kisebb megszakításokkal hét évig élt.

Az 1890-es években Birnbaum teljesen a cionizmusnak szentelte magát, de érdeklődött a szociáldemokrácia iránt is, megpróbálta a zsidó nacionalizmust és a mérsékelt baloldali eszméket összeegyeztetni.³⁷ Szimpatizált a szociáldemokráciával, elsősorban annak szociális és gazdasági törekvései miatt, de felismerte, hogy az asszimilációból kiábrándult zsidó fiatalok fogékonyak lehetnek a baloldali eszmékre, ezért ezek konkurenciát jelenthetnek a cionizmusnak.³⁸ Ugyanakkor elutasította a szociáldemokraták azon állítását, mely szerint a cionizmus a nacionalizmus egy reakciós formája lenne, és abban a marxista tézisben sem hitt, hogy a szocializmus majd automatikusan megszünteti az antiszemitizmust. Az pedig végképp elfogadhatatlan volt Birnbaum számára, hogy tagadták a zsidóság nemzeti voltát, mondván, hogy nincs államuk és nincs közös nyelvük.³⁹

Birnbaum már 1894-ben felvetette egy cionista

A csernovici konferencia résztvevőinek egy csoportja:
(balról jobbra) Avrom Reyzen, Isaac Leib Perec,
Sholem Asch, Chaim Zsitlovskij és David Nomberg

párt alapításának ötletét Jüdisches Volkspartei néven, amely indulhatna az osztrák választásokon, és egyfajta ernyőszervezete lehetne a több zsidó nemzeti orientáltságú apróbb szervezetnek.

Bár az első cionista kongresszuson főtitkárrá választották, hamarosan összetűzésbe kerül Theodor Herzl-lel, akit Birnbaum hataloméhes diktátornak tartott. Konfliktusuk egyszerre volt személyes és ideológia jellegű: már a bázeli kongresszus előtt, amikor Birnbaum cionista támogatással akart indulni a parlamenti választásokon Bukovinában a Seret–Szucsava–Radautz körzetben, Herzl nem támogatta jelölését. Birnbaum azt gondolta, hogy a palesztinai telepítések ügyére kellene nagyobb hangsúlyt fektetni, és nem a Herzl-féle diplomáciára épülő ún. politikai cionizmusra. Alig egy évvel az első cionista kongresszus után Birnbaum el is hagyta a mozgalmat, miután Herzl megakadályozta, hogy újraválasszák a főtitkári posztra.⁴⁰ Ettől kezdve a diaszpórában élő kelet-európai zsidóság felé fordította figyelmét. Úgy ítélte meg, hogy a zsidóság napi gondjait, üldöztetését, szociális helyzetének javítását előrébb kell helyezni a majdani palesztinai nemzeti centrum meglehetősen utópisztikus álmával szemben. A zsidó nacionalizmusnak elsősorban a kelet-európai zsidóságot a diaszpórában sújtó problémákkal, a növekvő antiszemitizmussal, az „itt és most”-tal kell foglalkozni.

Fiatal cionista éveiben még bírálta a keleti zsidóságot, az Ostjudentumot bezárkózásáért, jiddis nyelve miatt, most viszont megváltoztatva korábbi álláspontját felfedezte a mások által megvetett nyelvüket, irodalmukat, hagyományaikat, művészetüket. Az általa kidolgozott, Alljudentumnak is nevezett gulus/diaszpóra-nacionalizmus teóriája szerint ezeket valódi nemzeti sajátosságnak tartotta. Szerinte nem kell új zsidót teremteni, mint ahogy azt a

Benno Straucher

cionisták gondolták, a zsidó nép már létezik. Sokkal fontosabbnak vélte, hogy a kelet-európai zsidókat megvédje az asszimilációtól, ráeszméltesse és meggyőzze őket, hogy a sokak által megvetett kultúrájuk valódi értékeket hordoz, sőt az autentikus zsidóság valójában ők. Ebből a szellemi irányváltásból természetesen az is következett, hogy Birnbaum szembekerült a cionistákkal és az asszimiláció híveivel is.

Birnbaum szerint a keleti és nyugati zsidóságot nemcsak az emancipáció megléte vagy hiánya és az Ostjudentum igen nagy létszámbeli fölénye különbözteti meg egymástól, hiszen Galíciában és Bukovinában is rendelkeztek polgárjogokkal, hanem az is, hogy ebben a térségben más népek is nemzeti jogokat követeltek maguknak, és mozgalmuk hatottak a zsidóságra.⁴¹

Birnbaum hosszú távú célja az volt, hogy a nagyhatalmak ismerjék el nemzetként a zsidóságot is, és ezt ő elsősorban a kelet-európai zsidósággal látta elérhetőnek. A nyugat-európai zsidóság egyrészt létszámban is jelentősen alulmúlta a Kelet-Európában élőket, másrészt szerint az előbbieknél már annyira előrehaladott volt az asszimiláció folyamata, hogy Birnbaum azt már visszafordíthatatlannak találta. Szerinte a nyugat-európai zsidóság az emancipáci-

óval elvesztette zsidó nemzeti jegyeit, hagyományait, nyelvét. A zsidóság nemzetként való elismerése megmentheti ezt az életformát és a jiddis nyelvet. A cionistákkal ellentétben azt vallotta, hogy igenis van jövője a zsidóságnak a diaszpórában, sőt csak ott van jövője, de ehhez vissza kell találni a gyökereihez, megismerni saját múltját, hagyományait, népművészetét és főleg használni a nyelvét.

Birnbaum a nemzeti öntudat felfedezésében látta az egyre növekvő antiszemitizmus ellenszerét.⁴² A többnemzetiségű birodalmak politikai válsága (Oroszország, Osztrák–Magyar Monarchia) megkönnyítheti a zsidóság helyzetét, hiszen ezekben az államokban számos politikus és politikai gondolkodó felvetette a nemzeti-kulturális autonómia kérdését, mint a nemzetiségi probléma lehetséges megoldását. 1907-ben egy a *Neue Zeitung*-ban írt cikkében le is írja, hogy szerinte a nemzeti kulturális autonómia ideje eljött.⁴³ Az autonómiát Birnbaum az Osztrák–Magyar Monarchián belül képzelte el, ezáltal a birodalomban a zsidó kultúra virágzásnak indulhatna, és közben fékezne az asszimilációt. Azt is javasolta, hogy a zsidóságnak szövetségest kell keresnie a Monarchia többi etnikuma között, akik támogathatják a zsidóság nemzeti törekvéseit. Az 1907-es parlamenti választásokon ez a stratégia sikerre vezetett, amikor is Galíciában három cionista képviselő jutott be az ukránok támogatásával. Birnbaum ezen a választáson viszont alul maradt a lengyel jelölttel szemben. Hatalmas csalódása mellett azonban egy a későbbiek szempontjából meghatározó élmény is érte: a csernovici cionista, Benno Straucher (1852–1940)⁴⁴ a Zsidó Nemzeti Párt (Jüdisches Volkspartei) színeiben bejutott a Reichsratba. Ez irányította Birnbaum figyelmét Bukovina fővárosára, Csernovicra, ahol hamarosan letelepedett, és 1911-ig élt. Ott a jiddis nyelv és irodalom terjesztésének szentelte magát. Jiddis esteket szervez, diákszervezetet alapít, ő maga is ekkor sajátítja el a nyelvet. Ez a nyelv lett a diaszpóra-nacionalizmus szimbóluma.⁴⁵ Szerinte a kelet-európai zsidóság egyik legfontosabb attribútuma éppen ez a nyelv, amelyet az akkori világ zsidóságának kétharmada beszélt, ami kilencmillió embert jelentett.⁴⁶ A cionisták által favorizált hébert, amely egy megújított héber lett volna, Birnbaum mesterséges képződménynek tartotta. 1905-ben Bécsben létrehozta a Yiddise Kultur nevű ifjúsági szervezetet, jiddis nyelvi felolvasóesteket szervezett, és jiddis írók műveit fordította németre. Ez a szervezet később aktív szerepet vállalt a csernovici első jiddis nyelvi konferencia életre hívásában. Birnbaum jiddis iránti lelkesedése és elkötelezettsége azért is érdekes, mert ő maga már alig be-

szélte a nyelvet. Asszimiláns német-osztrák milióban élt, bár apja Galíciából származott és vallásos nevelésben részesült, Nathan Birnbaum már nem ismerte jól ősei nyelvét. Ennek hiányát ő is érezte, és akadályozta abban, hogy vezető szerepre tegyen szert a jiddisizmus táborában.⁴⁷ A csernovici jiddis konferencián a bevezető előadást is úgy mondta el jiddisül, hogy a szöveg latin betűkkel átírták.⁴⁸

1908-ban amerikai előadókörútra indult, hogy a diaszpóra-nacionalizmust és a jiddist népszerűsítse. Útjának nem titkolt célja volt az is, hogy pénzt gyűjtsön további terveihez. Az amerikai látogatást azonban nem koronázta sok siker: adományokat egyáltalán nem kapott, és úgy ítélte meg, hogy az amerikai zsidóság nem kellően befogadó kész a diaszpóra nacionalizmus eszméjére.⁴⁹

Az amerikai gyűjtőkörút sikertelensége nem tántorította el régóta dédelgetett tervétől: egy jiddis nyelvi konferencia életre hívásától. 1908 tavaszán a jiddis színdarabíró, David Pinski⁵⁰ (1872–1959) lakásán találkozott Chaim Zsitlovskijjal, amikor eldöntötték, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Bukovina fővárosában rendezik meg a jiddis nyelv helyzetével, jövőjével foglalkozó nagyszabású rendezvényt.

1908. augusztus 30-án kezdődött az első jiddis nyelvi konferencia a csernovici Musikverein épületében. Látszólag alkalmasabb lett volna egy ilyen rendezvény megtartására a nem régen felavatott csernovici Zsidó Nemzeti Ház épülete, de a hitközség vezetője, Benno Straucher ezt megakadályozta.

Elsősorban írók jöttek el Csernovicba, Isaac Leib Perec, Sholem Asch, Avrom Reyzen mellett ott volt természetesen a jiddisizmus legnagyobb harcosa, Chaim Zsitlovskij, a későbbi lengyelországi Folkspartei vezetője, Noah Prylucki és Ester Frumkin az oroszországi Bundból. De eljöttek a jiddis ellenzői is, így szenvedélyes viták zajlottak az ötnapos konferencia alatt. A jiddisellenes tábornak fontos érve volt a héber mellett, hogy az sémi nyelv, és a jiddist már Herzl és Ahad Haam (Asher Ginsberg) is a „rabszolgák nyelvének” tartotta. A jiddisizma tábor viszont csak annyiban látta a hébert egyedinek, hogy az volt a szent iratok nyelve, a jiddist aktuálisabbnak, frissebbnek és jobban alkalmazhatónak tartották az ókori héberhez képest.

A Zsidó Nemzeti Ház épülete Csernovicban

A konferencia legfőbb célja a jiddis nyelv szerepének kijelölése és annak a tisztázása volt, hogy mi a különbség nemzeti nyelv és népnyelv között, és milyen helyet foglal el a zsidó emberek hétköznapijában. Emellett még az alábbi témák szerepeltek a napirenden: a jiddis nyelv helyesírása, nyelvtana, az idegen szavak és az új szavak bekerülése a jiddis nyelvbe, egy jiddis szótár összeállítása, a zsidó ifjúság és a jiddis nyelv, jiddis nyelvű sajtó és színház, a jiddis színészek helyzete, a jiddis írók anyagi helyzete és végül a jiddis nyelv elismertetése.

Konkrét politikai kérdéseket, így a diaszpóra-nacionalizmus kérdését is érintették, de megfogalmazták azt is, hogy a jiddist a nemzeti nyelvek sorába kell emelni. Birnbaum szerint a zsidó nemzet megteremtéséhez elengedhetetlen a jiddis nyelv és irodalom elismertetése és egyenjogúsítása más nyelvekkel. Azt, hogy a zsidó értelmiség elutasította a jiddist, Birnbaum annak tulajdonította, hogy ez az értelmiség már teljesen elidegenedett a zsidó élettől, a népi kultúrától, valójában nem is ismeri azt. Jellemző példa erre, hogy még a Biblia sem volt lefordítva jiddisre, ezt is majd a csernovici konferencia fogja követelni.

A konferencia politikai követeléseket is megfogalmazott: a zsidóságot önálló nemzetként akarták

elismertetni, és a jiddist a hivatalos nyelvek sorába akarták emelni a Habsburg Birodalmon belül, legálább Bukovinában és Galíciában.

A résztvevők végül nem szavazták meg a jiddist mint a zsidóság kizárólagos nemzeti nyelvét, hanem Chaim Zsitlovskij javaslatára az egyik nemzeti nyelv formulát fogadták el. A két irányzat között azonban harc még korántsem zárult le, és gyakorlatilag a második világháborúig tartott később.

A csernovici konferenciának azonban nem lett közvetlen folytatása, nem jött létre egy olyan nemzetközi szervezet, amelynek a jiddis nyelv terjesztése, elismertetése és egyenjogúsítása lett volna a feladata. Az az elképzelésük pedig, hogy az állam – ebben az esetben az Osztrák-Magyar Monarchia – is támogassa a jiddis kultúrát, sohasem teljesült.⁵¹

Nathan Binbaum 1911-ig lakott Csernovicban, és továbbra is úgy érezte, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia, és azon belül Bukovina lehet az a hely, ahol a jiddist elismerhetik nemzeti nyelvként és ezt követően a zsidóságot is nemzetiségként. Ott tartózkodása alatt rendkívül intenzíven dolgozott a jiddis kultúra különböző intézményeinek megteremtésén. Két folyóiratot indított el, könyvesboltot nyitott és egy színházi szövetséget is alapított, de színdarabokat is írt jiddisül. Aktívan politizált is, több ezres demonstrációt szervezett Csernovic főutcáján, követelve a tartományi kormányzóságtól a jiddis nyelv elismerését. A rendezvényen cionisták, Poale Cionisták⁵² és bundisták is részt vettek.⁵³ A helyi önkormányzatban még évekig küzdöttek – bár sikertelenül – a jiddis nyelv hivatalos használatáért.⁵⁴ Ezt az első világháborút megelőző néhány évet tekinthetjük a diszpóra-nacionalizmus fénykorának, melynek ekkor kétségtelenül Bukovina volt a központja. A diaszpóra-nacionalizmus megerősödéséhez nagymértékben hozzájárult az 1909-ben létrejött ún. bukovinai kiegyezés. Ennek a kiegyezésnek a közvetlen előzménye az 1905-ös morva kiegyezés volt, amikor is a csehek és a németek közötti etnikai konfliktusok elkerülése végett a tartományi gyűlési választásokon két nemzeti katasztert állítottak fel. Ez volt az első eset, hogy nemzeti kúriát hoztak létre az Ausztriában. Ezt a modellt követte az 1909-es bukovinai kiegyezés⁵⁵ is, csak itt az etnikai összetétel bonyolultabb volt: egy román, egy lengyel, egy német és egy ukrán választási kúriát hoztak létre. A csernovici zsidó közösség vezetője, Benno Straucher kapcsolatot keresett más etnikumokkal, így a rutén Mikola Vaszilkovval és a román Aurel Onciullal kötött szövetséget, így együtt hozták létre a Freisinniger Verbandot, amely az 1904-es helyi választásokon többségbe került a bukovinai Landtagban. Győzelmük után reformok-

ba kezdtek: céljuk az volt, hogy eltöröljék a vagyoni cenzushoz kötött választójogot, és követelték a bukovinai nemzetiségek arányos képviselét a tartományi gyűlésben. Javaslatuk szerint az öt legnagyobb etnikumot – a rutén, román, zsidó, német és a lengyel – nemzetiségi listák alapján lehetne választani, a listákat a nyelv alapján állítanák össze, kivéve a zsidókat, ahol a vallás lenne a választási kataszter alapja.⁵⁶ A tervezet szerint így a városi önkormányzatban 10–10 rutén és román képviselő mellett 4 zsidó, 3 német és 1 lengyel képviselő is helyet foglalhatna.

Miután a bécsi kormányzat elé vitték a tervezetet, az ellentábor is megszólalt. A tervezet ellenzői az asszimilált, igen befolyásos bécsi zsidóság köréből kerültek ki, akik nem akarták, hogy a zsidóságot önálló etnikumnak tekinték. Közéjük tartozott Nathan Löwenstein báró, aki Galícia legvagyonosabb embere volt, Theodor Gomperz professzor, a bécsi egyetem híres klasszika-filológia tanára és Kamillo Kuranda parlamenti képviselő, akinek apja a bécsi zsidó hitközség elnöke volt. Mindannyian azzal érveltek a javaslat ellen, hogy ezzel az egész emancipáció megkérdőjeleződik, hiszen az 1867–1868-as emancipációs törvény a zsidóságot csak mint egyént jutatta polgárjoghoz, mint közösséget, vagyis mint nemzetet nem ismerte el. 1909-ben a helyi választásokon viszont részben meg tudtak egyezni: a német választási kúrián belül létrejött egy zsidó (fél)kúria is. Ez volt az első eset az emancipáció óta, hogy a zsidóságot többnek tekintették, mint vallási közösséget.⁵⁷ Így aztán Bukovina lett a hely, ahol a diszpóra-nacionalizmus – ha csak korlátozottan is és igen rövid időszakra, de – eléri célját.

A főszereplők sorsa jól szimbolizálja a diszpóra-nacionalizmus mint ideológia sorsát is. Nathan Birnbaum, aki 1933-ig Berlinben élt, a nácizmus elől Hollandiába menekült. Egykori diszpóra-nacionalista eszméit feladva visszatért ősei vallásos ortodoxiájához. Chaim Zsitlovskij az Egyesült Államokban élt, ahol 1943-ban bekövetkezett haláláig még aktív jiddisista tevékenységet folytatott. Simon Dubnovot 1941 decemberében a rigai gettó felszámolásakor, a rumbulai erdőben gyilkolták meg.

Az autonomizmus és a diaszpóra-nacionalizmus gondolata napjainkra teljesen eltűnt a Kelet-Európában megmaradt néhány ezres, többségében identitását veszített zsidóság tudatából. A holokauszt után ma már nehéz megmondani, hogy milyen lehetőségei lettek volna hosszú távon, hiszen még rövid távon sem adatott meg annak az esélye, hogy az ez ideológia kiteljesedjen. Az biztos, hogy a diaszpórában élő orosz, lengyel, galíciai, bukovinai, román

zsidóságnak megvalósíthatóbbnak tűnhetett, mint a cionizmus utópisztikus eszméje, és alternatívát is jelentett az asszimiláció és a cionizmus között.

JEGYZETEK

¹ A Gegenwartsarbeitot vagyis a diaszpórában folytatott kulturális és politikai munkát 1900-ban a IV. Cionista Kongresszuson határozták el.

² Hroch, Miroslaw: *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985. p 23. Hroch elméletéről lásd még Ring Éva: *Allamnemzet és kultúrnemzet választóján*, ELTE Eötvös Kiadó, Bp, 2004. p 27–36.

³ Karlip, Joshua M.: *The Tragedy of a Generation. The rise and fall of jewish nationalism in Eastern Europa*, Harvard University Press, Cambridge, 2013. p 17. Karlip hivatkozik Cecile E. Kuznitz *YIVO and the Making of Modern Jewish Scholarship* című könyvére.

⁴ A brünni kongresszus előtt még azon az állásponton voltak, hogy a szocializmus automatikusan megoldja a nemzetiségi kérdést. Az ausztromarxizmusnak ezt a korszakát nevezte később a történetírás naiv kozmopolitizmusnak.

⁵ Renner az alábbi műveiben foglalkozik a személyi elvvel és a kulturális autonomizmussal: *Der Kampf der Oesterreichischen Nationen um den Staat I.*, Franz Deuticke, Leipzig und Wien, 1902 (ez a műve Rudolf Springer álnéven jelent meg); *Oesterreichs Erneuerung (Politisch-programmatische Aufsätze)*, Verlag der Wiener Volksbuchhandlung, Ignaz Brand & Co. Wien, 1916; *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen*. F. Deuticke, Leipzig und Wien, 1918.

⁶ Otto Bauer nemzetiségi kérdésről írt műve 1907-ben jelent meg *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* címmel.

⁷ Simon Dubnov ortodox zsidó családban született Msztyiszlavlban (ma Belaruszia). 13 éves korában azonban otthagya a helyi jesivát, és az állami iskolában tanult tovább. 1880 és 1884 között Szentpéterváron élt illegálisan, ahol újságíróként, szerkesztőként dolgozott. 1890-től Odesszában élt, a város a cionizmus legfontosabb oroszországi központja lett. 1920-tól jelent meg a tíz kötetes *A zsidó nép egyetemes története* című monumentális műve, amelyet németül, oroszul és héberül is kiadtak.

⁸ A legutóbbi ezzel a kérdéssel foglalkozó munka Simon Rabinovitch disszertációja: *Alternative to Zion: The Jewish Autonomist Movement in Late Imperial and Revolutionary Russia*, Brandeis University Boston, 2007. Rabinovitch hivatkozik Jeffrey Veidlinger című tanulmányára *Simon Dubnow Recontextualized: The Sociological Conception of Jewish History and the Russian Intellectual Legacy*, Simon Dubnow Institute Yearbook 3 (2004), 411–427.

⁹ Zsidó „országgyűlés”, amelyet Báthory István hozott létre a Lengyel–Litván Unióban, ez volt a zsidóság legfontosabb öngazgatási szerve.

¹⁰ Simon Dubnow: *Nationalism and history. Essays on old and new Judaism*, ed: Koppel S. Pinson, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1958. p 84–85. Dubnov történelemszemléletéről lásd még Oscar Janowsky: *The Jews and Minority Rights (1898–1919)*, AMS Press New York, 1966, p 57–62.

¹¹ Az oroszországi kahalokat I. Miklós cár oszlatta fel 1844-ben.

¹² Dubnow p 131–141. A 4. levélben foglalkozik az autonómiával és a kahal rendszer történetével. Szerinte a zsidó közösségi életnek három szakasza volt a történelem folyamán: az első az izoláció korszaka, amelyet ő tézisnek nevez, a második az asszimiláció korszaka, amit antitézisnek tart, és a harmadik az autonomizmus szakasza, amely a szintézis. Vö: Anke Hilbrenner: *Jüdische Geschichtsschreibung als Arbeit am nationalen Gedächtnis. Der kahal als Erinnerungsfigur in Simon Dubnows historischer Meistererzählung*, in: *Historisches Bewusstsein im jüdischen Kontext, Strategien - Aspekte-Diskurse*, Hrsg: Klaus Hödl, Studien Verlag, Innsbruck, 2004 p 119–131.

¹³ Fishman David E.: *The Rise of Modern Yiddish culture*, University of Pittsburg Press, 2005 p 65–68 és 75–76.

¹⁴ A *Voszhod* folyóiratot 1881-ben Adolf Landau alapította Péterváron, Dubnov maga is az egyik kiadója volt a lapnak. A kezdetben az oroszországi zsidó értelmiség asszimilációját hirdető lapból néhány év alatt a zsidó nemzeti gondolat egyik fő propagálója lett. 1891-ben betiltották.

¹⁵ Dubnow p 76–77.

¹⁶ Eredeti nevén Ascher Hirsch Ginsberg (1856–1927) odesszai születésű író, teoretikus, a kulturális cionizmus irányzatának képviselője. Szerinte Palesztina csak egyfajta spirituális központja lehet a zsidóságnak, de sohasem lehet minden zsidó otthona. Nézetei miatt konfliktusba került Herzllel.

¹⁷ A Folkspartei törekvései között szerepelt az autonomizmus mellett a cári Oroszország demokratikus átalakítása liberális elveken alapuló többnemzetiségű országgá. Nem értek el számottevő eredményeket, ennek ellenére nagy hatással volt az 1916-ban az első világháború alatt Lengyelországban létrejött, szintén diaszpóra-nacionalista elveket valló Folksparteira, melyet Noach Prylucki (1882–1941) vezetett.

¹⁸ 1897-ben alakult Vlnóban (ma Vilnius), teljes nevén Der Algemeyner Yidisher Arbeter Bund in Lite, Poyln, un Rusland – Litvánia, Lengyelország és Oroszország Általános Munkásszövetsége. Létrejöttében nagy szerepet játszott, hogy az oroszországi munkások között igen nagy létszámú és jól szervezett zsidó munkásságot találunk. A Bund tulajdonképpen egyszerre volt szakszervezet és párt, amely zsidó nemzeti alapon szerveződött. Céljuk a zsidóság életszínvonalának jobbítása és egyenjogúsítása volt. Alapítóik között zsidó munkásokat, de számos értelmiségit is találunk, akik vezető szerepet töltek be a mozgalomban, amely 1904-ig gyakorlatilag illegális pártként működött, ennek megfelelően igen centralizált szervezetet hoztak létre. 1900-ra mintegy 30 ezer tagjuk volt.

1903-tól a Bund egyik része átvette a nemzeti kulturális autonomizmus Karl Renner-féle elméletét, amely a mozgalom

belső megosztottságához vezetett, mivel a szervezet egy másik csoportja inkább az orosz nemzethez való közeledést és az aszimilációt támogatta. A Bund jiddisista tevékenysége az 1905–1907 forradalom bukása után erősödött fel, bár a jiddis nyelvet alapvetően pragmatikus okok miatt támogatták, abban a politikai propaganda eszközt látták. Felismerték, hogy a jiddis használta a zsidó munkások szervezéséhez elengedhetetlenül szükséges. Bund további történetéhez feltétlenül meg kell említeni, hogy már az I. világháború alatt létrejött a lengyelországi Bund, amely a két világháború között, illetve a II. világháború alatt jelentős szerepet játszott a lengyel politikai életben és az 1943-as varsói gettófelkelésében.

¹⁹ 1917-ben a februári forradalom nyomán a SERP összeolvadt egy cionista párttal, a Szocialista Cionista Munkáspárttal (SSRP). ebből a fúzióból született az Egyesült Zsidó Szocialista Munkáspárt, jiddis nevén a Fareinikte.

²⁰ Goldsmith Emanuel S.: *Modern Yiddish Culture. The Story of the Yiddish Language Movement*, Fordham University Press New York, 1981. Goldsmith idézi Dubnov 1888-ban a Voszhodban megjelent írását (p 57.).

²¹ Chaim Zsitlovskij jómódú, középosztálybeli családból származott, Vityebszkben nőtt fel. Nagy hatással volt politikai munkásságára barátja, Slojme Zanvil Rapoport/Anszkij. A hagyományos nevelés mellett a vityebszki orosz gimnáziumba járt. Már 14 évesen csatlakozott a narodnyik mozgalomhoz, és alapító tagja volt a Szociálforradalmár Pártnak is. Egyetértett a Hoveve Cion mozgalommal és azzal, hogy gazdasági szempontból az oroszországi zsidó társadalom egészségtelen szerkezetű, erősebben kellene az agrárium felé orientálnia zsidóságnak. 1887-től Zürichben élt, ahol az oroszországi szocialista emigrációt szervezte, és közben a berni egyetemen ledoktorált. Mint újságíró vett részt az első cionista kongresszuson, amelyet burzsoá ötletnek és a zsidóság számára veszélyesnek tartott. Fiatal éveiben a szocializmust tartotta a zsidóság problémáira egyedüli megoldásnak, de már ekkor is a jiddist pártfogolta a héberrel szemben. Alapítója volt az 1906-ban létrejött Zsidó Szocialista Munkáspártnak. Az első világháború után az Egyesült Államokban telepedett le.

²² A művet E. Khasin álnéven jelentette meg.

²³ Goldshmith, p 165. Idézi Zsitlovskij művének főbb téziseit.

²⁴ Uo.

²⁵ A 18. század végén Németországból indult zsidó felvilágosodás a Haszkala, követői a maszkilok.

²⁶ Gérard Silvian, Henri Minczeles: *Yiddishland*, Gingko, 1999. A holokauszt előtti kelet-európai zsidó világot bemutató fényképalbum szerint Jiddisland a mai Lengyelország, Ukrajna, Belorusszia, Románia, Bessarabia, Lettország és Litvánia területének egy részét jelentette.

²⁷ *Encyclopaedia Judaica* /Second Edition/ Ed.: Fred Skolnik, Vol. 15. Keter Publishing House, Detroit, 2007. p 579.

²⁸ Simon Dubnov életrajzi könyvében leírja, hogy milyen nehézségekbe ütközött azért, hogy tartózkodási engedélyt szerezzen Szentpéterváron. A nagy bankár mecénáshoz, báró

Ginzburghoz fordult, de 1887 után tömegével utasították ki a zsidókat a fővárosból, és Ginzburgnak sem sikerült Dubnov számára engedélyt szerezni, ezért költözött el Odesszába.

²⁹ *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, Gerrshon David Hundert (Editor) 2 Vol., Yale University Press, New Haven, 2008. p 1652.

³⁰ *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Die Völker des Reiches* 3. Band. Ed: A. Wandruszka, P. Urbanitsch, Wien, 1980. p 882–883. Ha az abszolút számokat nézzük, akkor Magyarországon több zsidó élt, mint Galíciában – az 1910-es adatok szerint 911.227 –, de ez a lélekszám csak az összlakosság 5%-t tette ki.

³¹ Galícia Lengyelország 1772-es és az azt követő még két felosztása nyomán került a Habsburgok birtokába, míg Bukovinát az 1769–1774-es orosz–török háború következtében szerezték meg, és egészen 1849-ig egy közigazgatási egységet alkottak Galíciával.

³² Meg kell jegyezni, hogy Galícia gazdasági elmaradottsága és a túlnépesedés miatt a többi etnikum körében is nagy volt a kivándorlási hajlam. Az abszolút számokat tekintve a rutének/ukránok vándoroltak ki a legnagyobb számban. Az újabb kutatások szerint a Galíciából elsősorban Bécsbe és a tengerentúlra kivándorolt zsidóság mintegy 20%-a néhány éven belül visszatért a tartományba.

³³ A csernovici zsidóság létszáma a két világháború között is tovább növekedett.

³⁴ Az Agudas Israelt 1904-ben Katowicében alapították.

³⁵ Goldsmith p 100.

³⁶ A cím utalás Leo Pinsker híres kiáltványára, amelyet 1882-ben adott ki Odesszában. A II. Sándor meggyilkolása (1881) után Oroszországon végigsöprő pogromhullám miatt Pinsker és mások is úgy gondolták, hogy az oroszországi zsidóknak felesleges tovább várnia az emancipációra, hiszen a kialakult helyzetben ez teljesen reménytelen. A zsidóságnak önmagát kell felszabadítania.

³⁷ Ebben a témában publikálta Mathias Acher álnéven a *Das Stiefkind der Sozialdemokratie* című művét 1905-ben.

³⁸ Ezt a jelenséget Birnbaum Galíciában maga is megtapasztalhatta. Az Ignacy Daszynski vezette galíciai lengyel szociáldemokraták sikeres kampányt folytattak a galíciai zsidóság körében. 1892-ben Kolomeában a talitkészítő munkások sztrájkba léptek a zsidó tulajdonos ellen. A sztrájkot osztrák és lengyel szocialisták az üzemben dolgozó zsidó munkásokkal együtt szervezték.

³⁹ Wistrich Robert S.: *Die Juden Wiens im Zeitalter Kaiser Franz Josephs*, Böhlau Verlag, Wien, 1999. p 324–325.

⁴⁰ Herzl, saját elbeszélése szerint, azért nem támogatta Birnbaum indulását, mert úgy vélte, egy sikertelen kísérlet kompromittálná az egész cionista mozgalmat Galíciában. Kettejük konfliktusáról lásd még Jess Olson: *A Tale of Two Photographs: Nathan Birnbaum, the Election of 1907, and the 1908 Yiddish Language Conference*. In: *Czernowitz at 100: the first Yiddish language conference in historical perspective*, Ed. Kalman Wieser, Joshua A. Fogel Lexington Books, Lanham, 2010. p 26–27.

⁴¹ Janowsky, Oscar: *The Jews and Minority Rights (1898–1919)*, AMS Press, Inc., New York, 1966 p 64.

⁴² Uo. 108.

⁴³ Wistrich p 338.

⁴⁴ 1904-ben lett a zsidó hitközség vezetője Benno Straucher, aki már 1884-től tagja volt a városi tanácsnak, majd 1897-től az osztrák parlamentnek, ahová a zsidó pártlistáról került be. Straucher magát zsidó nacionalistaként határozta meg, már karrierje kezdetén elnyerte a csernovici cionisták támogatását, később azonban eltávolodott tőlük. Sohasem volt a szó herzli értelmében cionista, életét a bukovinai zsidóságnak szentelte, ugyanakkor a csernovici zsidóság többségéhez hasonlóan végig megmaradt lojalitása Ausztria és a német kultúra iránt. Személyisége és életútja jó példája annak, hogy Bukovinában (és Galíciában is) a cionizmus és a diszpóra-nacionalizmus szoros szövetségben állt, nem lehetett éles határvonalat húzni közöttük. A bukovinai zsidóság számára a palesztinai kivándorlás soha nem volt igazán vonzó lehetőség, sokkal inkább a diaszpórában folytatott munkára, a nemzettudat megerősítésre törekedtek. Straucher már 1899-ben megpróbálkozott azzal, hogy saját, a zsidó nemzeti irányvonalat képviselő pártot alapítson, így jött létre 1901-ben a Jüdische Volkspartei. 1905-ben az önkormányzati választásokon megszerezték az ötven városi tanácsi helyből húszat, és Eduard Reiss lett a polgármester, a város történetében az első zsidó polgármester. Az általános választójog bevezetése után Strauchert 1907-ben és 1911-ben is újraválasztották a Reichsratba, és a parlament ún. Zsidó Klubjának vezetője lett. A négyfős Zsidó Klub nemzeti alapon szerveződött, ez a jelenség példa nélkül állt a korabeli parlamentáris demokráciák között.

⁴⁵ Wistrich p 339.

⁴⁶ A 9 milliós számot Birnbaum használja, de bizonyos becslések szerint ez a szám több is lehet.

⁴⁷ Goldshmith Lazar Kahn: *Di Tshernovits'er Konferents: August, 1908* című művére hivatkozik. p 110.

⁴⁸ Olson J.: *A Tale of Two Photographs* p 38.

⁴⁹ Schön Dezső *10 millió zsidó nyelve* című könyvében Birnbaum visszaemlékezéseit idézi, amelyben leírja, hogy heteken

át céltáblája volt különböző amerikai zsidó lapok gúnyrajzainak és élcelődéseinek.

⁵⁰ David Pinski volt annak a fiatalokból álló radikális zsidó értelmiségi csoportnak a vezetője, amely megalapította a berlini Tsayt-Geyst kiadót, ami jiddis nyelvű írásokat publikált.

⁵¹ 1925-ben az akkor ismét Lengyelországhoz tartozó Vilnában jött létre a JIVO – Der Yidisher Visnshaflekher Institut, amely eredetileg nyelvi akadémia volt, napjainkra már egy átfogó nyelvészeti, történeti, irodalmi intézet, jelenleg New Yorkban van a székhelye. A konferencia anyagát Max Weinreich (1894–1969) gyűjtötte össze és adta ki Vilnában 1931-ben *Di ershte yidische sprach-kongreents: barikbn, dokumentn un opklangen fun der tshernovits'er konferents, 1908* címmel, ez a legátfogóbb dokumentum ma is az eseményről.

⁵² Baloldali cionista irányzat, munkás-cionizmus.

⁵³ Goldshmidt, p 223–224.

⁵⁴ A jiddis elismertetéséért folytatott harcot Dr. Max Diamant ügyvéd vezette, akinek tevékenységéről lásd Gerald Stourzh: *Max Diamant and Jewish Diaspora Nationalism in the Bukovina, in: From Vienna to Chicago and Back. Essays on Intellectual History and Political Thought in Europa and America*, The University of Chicago Press, Chicago, 2007. p 190–203.

⁵⁵ A bukovinai kiegyezésről lásd Gerald Stourzh: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848–1918*, Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1985, p 229–240 és Emil Brix: *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*, Böhlau, Wien, 1982.

⁵⁶ A javaslatvezetetről lásd Rachamimov, Alon: *Diaspora Nationalism's Pyrrhic Victory: The Controversy Regarding the Electoral Reform of 1909 in Bukovina, in: State and Nation Building in East central Europe: Contemporary Perspectives*, ed: John S. Micgiel, Institute on East central Europe, Columbia University, New York 1996 p 6–7.

⁵⁷ Rachamimov p 2.

